

Duitsland als probleem: een perpetuum mobile

H. M. Jolles

Besproken worden:

Fritz Croner, **Die deutsche Tradition. Ueber die Schwierigkeit, Demokratie zu leben.** Opladen 1975.

Kurt Sontheimer, **Das Elend unserer Intellektuellen. Linke Theorie in der Bundesrepublik Deutschland.** Hamburg 1976.

Duitsland problematiseert zichzelf nog steeds. De vraag naar zijn identiteit, waarmee ik nu meer dan tien jaar geleden aan de hand van toen actuele literatuur heb geworsteld,¹ is sindsdien niet verstomd. De twee Duitslanden van vandaag, met elkaar levend als niet-gelijke een-eiige tweelingen, vormen blijkbaar geen afdoende antwoord. De verzekering, al weer jaren geleden gegeven, dat Bonn iets heel anders is dan Weimar,² heeft niet zo gerustgesteld dat er niet wéér boeken verschijnen over de 'Schwierigkeit, Demokratie zu leben'.³

Kenmerkend verschil met het sociale en politieke klimaat in een land als Nederland lijkt mij te zijn, dat bij ons overeenkomstige problemen worden behandeld op basis van de assumptie, dat Nederland als zodanig hierdoor niet in gevaar komt. Nederland is een vanzelfsprekendheid. Sociaalpolitieke verschuivingen en spanningen in Duitsland doen steeds weer de grondvraag naar Duitsland herleven. Het lidteken van de amputaties blijft schrijven. Het onbehagen van voorgaande definities blijft, evenals de vermaningen van ongeruste culturele lijders uit vroeger dagen. Goethe en Heine zijn niet verstomd.

In de literatuur, waarin deze grondvraag mede aan de orde wordt gesteld, overheersen twee thema's, die als elkaars antipoden kunnen worden beschouwd. Het ene thema typeert de arbeid van al diegenen, die de vraag stellen, of in het Duitsland van vandaag alle verschillende groepen, stromingen en bestaanswijzen in een aanvaardbare mate aan hun trekken komen. Het begrip democratie is hierbij een sleutelbegrip, in een veel breder zin dan gebruikelijk.

Het andere thema is het verzamelbekken van alle vragen omtrent hen die in en aan de Duitse samenleving leiding geven, omtrent de aard van hun leiderschap, hun herkomst, oriëntatie en ambities, en omtrent het gevaar dat schuilt zowel in hun succes als in hun falen.

De gelijktijdige aanwezigheid van deze uiteenliggende thema's wijst er op, dat geen van beide voor zich ruim genoeg is om de problematiek van de Duitse samenleving(en) te omvatten. Bij alle streven naar omvattendheid zijn ze steeds weer te beperkt. Dat wijst tevens op ten minste drie andere gevaren van een dergelijke literatuur. Het eerste en meest voor de hand liggende gevaar is dat van modieuze oppervlakkigheid. Het tweede is het gevaar van vaagheid in de tijd: allerlei indicaties

uit allerlei perioden worden in een tijdbeeld bijeengevoegd waarvan geenszins is aan te geven voor welke periode het nu bedoeld is te gelden. Het derde gevaar is dat van vaagheid in de ruimte: men spreekt losweg over de moderne of hedendaagse samenleving of over de industriële of de westerse wereld, terwijl men slechts een verzameling losse en tamelijk lokale gegevens als grondslag heeft. Deze vraag, hoe ver de geboden analyse bedoelt te reiken, blijft zonder antwoord.

Een specimen van het eerste type geschriften is het jongste boek van *Fritz Croner, Die deutsche Tradition*.⁴ Croner, thans in zijn 80ste levensjaar, reeds vele jaren (sinds 1935) werkzaam en woonachtig in Zweden, is in vakkringen vooral bekend geworden door een omvangrijke en controversiële studie over employé's.⁵ In zijn jongste boek, dat een mengsel is van eigen levenservaringen, nadenken over daarbij ondervonden en meebeschoouwde problemen, en bespreking van uit literatuur gewonnen algemene vraagstukken, buigt hij zich wederom over een vraagstuk dat hem al meer dan een halve eeuw bezig houdt: hoe hecht is de institutionele verankering van de democratie in Duitsland?

De betekenis van die vraag is gemakkelijk in te zien, doch evenzeer de risico's der beantwoording. Optimisme en pessimisme liggen beide voor het grijpen, doch ze hangen eerder samen met de persoonlijke premissen van de auteur en met zijn vergelijkingsmaatstaven, dan met alles wat hij over Duitsland weet mee te delen.

Hierin ligt in wezen reeds de sympathie besloten, die men over Croners poging kan hebben, èn de zwakte van zijn analyse. Croner confronteert zijn lezers allereerst met een bescheiden en tamelijk conventioneel overzicht over dertig jaar demografische en economische ontwikkeling, waarin de typeringen uit die tijd (Wirtschaftswunder, soziale Marktwirtschaft, Wohlstand- und Konsumgesellschaft) dezelfde illustratieve functie hebben als de gerepresenteerde statistieken. Democratie is in deze samenhang zoveel als medezeggenschap en participatie, zoals blijkt uit een citaat van de Düsseldorfer Industriekurier: 'Die Demokratisierung der Wirtschaft ist so unsinnig wie eine Demokratisierung der Schulen, der Kasern und der Zuchthäuser'.⁶ In de daarop aansluitende bespreking van de vakbeweging gaat het voornamelijk om de ontwikkeling van de ledentallen der vakbonden en om het aandeel daarin van de beamten; een thema dat Croner al sinds de jaren twintig interesseert, en waarover hij weinig nieuws weet te bieden. Hier wordt het Zweedse voorbeeld gebruikt om aan te geven, welke andere (en betere) oplossingen van democratieproblemen er zijn. In de delen 4 en 5 van het boek, waar de democratie naar politologisch, sociologisch en demoscopisch gezichtspunt wordt beschouwd, wordt Croners werkwijze in haar zwakte extra hinderlijk. Zweden wordt hier in zekere zin als maatstaf voor een democratische ontwikkeling gehanteerd, en geplaatst tegenover een Duitse traditie, die teruggaat tot feodaliteit en romantiek, en die gezien wordt als worsteling met eigen vorm. Croner: 'Auf diese Weise wurden schon zu Ende des 19. Jahrhunderts die Deutschen zu einem europäischen Problem' (p. 146). De rest van de geschiedenis tracht Croner te typeren aan de hand van enkele 'Formen der deutschen Seele' (p. 152), waaronder Ernst Haeckel, de voorloper en grondlegger van alle 'Glaubensartikel des Nationalsozialismus' (153), en Carl Schmitt, de 'wissenschaftliche Trommler', als woordvoerders tegen de democratie. Op dezelfde wijze zoekt de auteur naar aanwijzingen dat deze Duitse traditie in de naoorlogse periode nog volop aanwezig is, waarbij vooral de discussies over de 'Bildungsreform' hem materiaal leveren.

Dit boek bespreekt een belangrijke materie op een te weinig grondige, te essayistische wijze, is in zijn begripsvorming en materiaalkeuze onbevredigend, en laat de

eigen ervaringen van de auteur te vaak als bewijs c.q. grondslag van uitspraken van algemene strekking gelden. Het vergelijkbare en zoveel grondiger boek van Ralf Dahrendorf⁷ wordt nergens genoemd.

De andere hier aan te kondigen studie, het boek *Das Elend unserer Intellektuellen*, van de politicoloog Kurt Sontheimer⁸ gaat in op de vraag, welke houding de Duitse intellectuelen in de laatste decennia, en vooral in de jaren zestig en zeventig, hebben aangenomen tegenover het tweede Duitse experiment met de democratie. Sontheimer is bekend geworden door een boek over antidemocratische tendenties in de republiek van Weimar. Hij vertegenwoordigt een volstrekt andere generatie dan Croner; hij werd in 1928 geboren. De afstand tussen beide auteurs is niet alleen in jaren uit te drukken. Beide boeken over het democratisch experiment in Duitsland hebben ook naar hun klimaat nauwelijks iets met elkaar gemeen. Van de 170 namen, die Sontheimers personenregister bevat, komen slechts 14 ook bij Croner voor. De meest genoemde naam bij Croner is Hitler, bij Sontheimer Marx. Deze beide namen, kroongetuigen voor de auteurs van antidemocratische krachten, komen in het resp. andere register niet voor.

Sontheimers aanpak is duidelijk beperkter dan die van Croner: zowel in de tijd als ook in de sociale categorie. Dat komt zeker als een voordeel op de lezer over. Zijn centrale instelling is, dat de Duitse intelligentsia de laatste tien jaar in sterke mate zich van een kritische begeleiding van maatschappelijke ontwikkelingen heeft afgewend en zich heeft gestort in een avontuur van abstracte theorie-bouw, waarin ze haar onvermogen om reële sociale invloed uit te oefenen maskeert. Hij keert zich daarmee uitdrukkelijk tegen een in 1975 gelanceerde stelling van de socioloog Helmut Schelsky, die juist betoogd had dat de moderne samenlevingen (w.o. de Duitse), in toenemende mate gekenmerkt worden door een machts- c.q. klassenstrijd tussen twee sociale categorieën, waarvan hij de ene aanduidt als de producenten van 'lebenswichtigen Gütern', en de andere als 'Sinn- und Heilsvermittler', als intellectuele priesterkaste.⁹

Sontheimers thema past goed in een periode, waarin veel gesproken wordt over een 'Tendenzwende', een geestelijke klimaatsverandering. Het wil een beoordeling geven van de omslag die zich heeft voorgedaan in het bijzonder in het politiek linkse kamp, en waarbij een duidelijk extern en maatschappelijk gerichte studentenprotest-beweging in de jaren zeventig leidde tot een zich juist van de maatschappij afkeren en een zich tegelijk radicaliseren en terugvallen in een 'theoretische Verinnerlichung'. Sontheimer stelt hiermee tegenover Schelsky, dat de priesterkaste van heilbrengers, juist nadat enkele jaren van politiek en activisme de indruk van maatschappelijke invloed hadden gegeven, terug zakte in een toestand van extreme innerlijke verdeeldheid, van machteloosheid en van een zich uitputten in een strijd om theorie. Sontheimer spreekt hier van '*Theorie als Willkür*'. 'Denn zwischen der Bundesrepublik, wie sie sich wirklich darstellt, und das Bild, das die seit der Studentenrebellion bei uns virulent gewordene *linke Theorie* von ihr zeichnet, besteht oft ein Unterschied wie Tag und Nacht' (p. 24).

Volgens Sontheimer bestond er in Duitsland tot in het midden der jaren zestig een vooral door de economische expansie gevoede consensus over de elementaire waarden op sociaal en politiek gebied. De studentenrebellie doorbrak deze veelal niet diepgaand doordachte overeenstemming van opvattingen. Via een antiautoritaire beweging evolueerde dit verzet in de richting van een complex van denkbeelden, zoals die in de dertiger jaren door de voortrekkers van de kritische theorie waren ontwikkeld. Volgens de auteur ging het hierbij veelal meer om een affectieve dan

om een zuiver intellectuele grondhouding. Dit kan een van de redenen zijn geweest, dat de politieke impulsen zo snel verzandden, toen duidelijk succes uitbleef. Voor dit falen leverde nadien de preoccupatie met theorie ook wel enige verklaring. Sontheimer: 'Die heutigen marxistischen Gruppen stellen die antiautoritäre Phase vielfach als eine kleinbürgerliche Verirrung aufgrund mangelnder theoretischer Bewusstheit dar' (p. 44). Een belangrijke factor in de omslag is zeker ook geweest dat de aanvankelijk beleden solidariteit van studenten en arbeiders door de laatsten niet werd beantwoord, hetgeen met name na de stakingen in september 1969 meermalen duidelijk werd. Vooral het uitblijven van massale liefdesverklaringen uit het proletariaat droeg bij tot de ommekeer in het denken van de linkse intellectuelen.

In dit klimaat van tekortschieten en sociaal niet meetellen is de voorkeur voor theorie te plaatsen. 'Fast alle Intellektuellen reden von Theorie, entwickeln Theorien oder 'Theorieansätze', kritisieren andere und äussern sich permanent theoretisch über Theorien' (p. 69). De meeste invloedrijke richting daarbij is de marxistische en Sontheimers betoog is dan ook in sterke mate daarop geconcentreerd. Hij wijst er op, dat deze theorie de neiging heeft, zich tegen alle mogelijke risico's in te dekken, zo b.v. als het gaat om de interpretatie van ontwikkelingen op economisch terrein. Hier moeten het begrip kapitalisme en de op Marx teruggaande typering daarvan alles verklaren. Men laat zich niet verleiden door enige verklaring ad hoc. 'Nicht so der Theoretiker mit dem neuen Bewusstsein: er behauptet die unveränderte Identität des Wesens des Kapitalismus und bestimmt die sich wandelnden Oberflächenerscheinungen nach den aus dem Wesen abgeleiteten Kategorien' (p. 82). Dit leidt veelal tot een indruk van dorheid en steriliteit. De theorie heeft nauwelijks meer verklarend vermogen maar ze overleeft alle zgn. feiten.

Het is duidelijk, dat Sontheimer met theorie van dit type weinig op heeft. Zijn analyse brengt hem vervolgens naar de vraag, hoe de Bondsrepubliek er door de bril van deze linkse theorie uitziet, waarbij m.n. haar gepostuleerde klassenkarakter een belangrijk element is. De vraag naar de politieke praxis van deze theoretisch gerichte elite brengt hem tot typering als 'Schreibtisch-Praxis' en 'Seminar-marxismus'. Speciale aandacht besteedt hij aan enkele deelterreinen van theorievorming, w.o. de fascisme-theorie en de democratietheorie. Middels een bespreking van het jargonprobleem (Vom Jargon der Eigentlichkeit, zum Jargon der Künstlichkeit) komt hij tenslotte uit op de sombere conclusie, dat deze in zichzelf ronddraaiende maatschappijkritische theorie generlei relatie met een zich veranderende sociale werkelijkheid meer lijkt te hebben. 'Für das, was wir in dieser Weltstunde brauchen, produzieren diese Mühlen Steine statt Brot' (p. 290).

Deze politicologische diagnose heeft uiteraard enkele belangrijke winstpunten. Het boek is goed, hier en daar meeslepend, geschreven. Belangrijker nog is dat een veelheid van verschijnselen in de culturele en sociaalwetenschappelijke sfeer onder één duidelijk bindend gezichtspunt wordt gebracht en dat de relatie tussen de denkbeelden en de maatschappelijke positie en perspectieven van hun dragers wordt geanalyseerd.

Daar staan wel enkele bezwaren tegenover. Het eerste is, dat de auteur door theorieën als culturele verschijnselen en als uitingen van groepen te beschouwen, iets te gemakkelijk de inhoud van die theorieën, voor zover ze zich over zijn problemen uitspreken, terzijde schuift en zich (ten dele zelfs onder invloed van zijn eigen benaderingswijze) als het ware zelf in zijn benadering boven deze theorieën plaatst. Ik erken dat dit probleem in een analyse als de onderhavige niet geheel te vermijden is. Een tweede bezwaar is, dat het intellectuele spectrum, dat ook in Duitsland een

grote verscheidenheid te zien geeft, te zeer tot een als homogeen beschouwde deel-categorie is versmald, terwijl juist daar de door de auteur meermalen genoemde versnippering in het beeld onvoldoende tot haar recht komt. Het essentialisme, dat hij de marxisten verwijt, typeert nu en dan ook zijn eigen beschrijving. Een derde bezwaar, verwant aan het tweede, is dat de typering overwegend werkt met in het beeld passende voorbeelden, terwijl geen melding wordt gemaakt van wat mogelijk tegen die typering zou pleiten.

Noten

- 1 H. M. Jolles, *Beeld en tegenbeeld. Duitsers op zoek naar hun nationale identiteit*. Arnhem, 1965.
- 2 Fritz René Alleman, *Bonn ist nicht Weimar*. Köln, 1956.
- 3 Fritz Croner, *Die deutsche Tradition Ueber die Schwierigkeit, Demokratie zu leben*. Opladen, 1975.
- 4 Ibid.
- 5 Fritz Croner, *Soziologie der Angestellten*. Berlin-Köln, 1962.
- 6 Croner, 1975, p. 52.
- 7 *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München, 1966.
- 8 Kurt Sonthheimer, *Das Elend unserer Intellektuellen. Linke Theorie in der Bundesrepublik Deutschland*. Hamburg, 1976.
- 9 Helmut Schelsky, *Die Arbeit tun die anderen. Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*. Opladen, 1975. Voor een scherpe kritiek op dit boek vgl. Ralf Dahrendorf, Die Denunziation der Aufklärung. In: *Die Zeit* van 28 maart 1975.